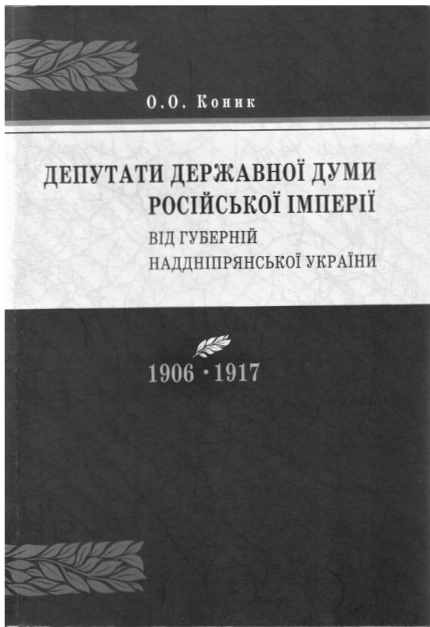

Коник О.

ДЕПУТАТИ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ВІД ГУБЕРНІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1906–1917 РР.). – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454 с.

У середині 1990-х рр. серед істориків відновилася колись довготривала наукова дискусія про політичний лад Російської імперії, який сформувався внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. та Основного закону 1906 р., що її започаткував знаний фахівець А.Медушевський¹. Відтоді ця тема з кожним роком отримувала нових авторів, відкривалися її малознані сюжети та грані, залучалися доти невідомі джерела, хоча наблизитися до бажаної й чіткої відповіді вдалося далеко не всім. Серед українських істориків, перейнятих питаннями національного та регіональ-

ного минулого, тема політичної історії тодішньої Росії не стала резонансною. Проте з часом до неї почали звертатися все нові й нові дослідники, осмислюючи доленосні для народів імперії події. Серед них – і автор рецензованої праці. От тільки назвати його неофітом аж ніяк не можна, адже Олександр Коник давно працює над цією науковою проблемою, а реалії викладача вищої школи у сьогоденній Україні не такі сприятливі щодо писання й видавання монографій. Утім, у так званих пізніх студіях є свій позитив: вони зрілі та глибоко продумані, що якісно відрізняє їх від підготовлених нашвидкуруч.

Як і прийнято в такого роду книжках (адже не секрет, що це – підсумкова робота перед захистом докторської дисертації), багато уваги звернуто на понятійний інструментарій. Зокрема, тут ідеться про терміни «політична історія», «парламентаризм», «депутатський корпус», «думська діяльність» та ін. Однак поняття «Наддніпрянська Україна» не зазнало такого прискіпливого аналізу, хоча й потребує пояснення, адже воно небездоганне. Натомість методи наукового дослідження забрали в автора більше місця через спробу означити їх достоїнства та особливості застосування в різних сюжетах цієї теми. Серед них просопографічний, який автор відділив від біографістики й мікроісторії, проілюструвавши його використання російською та західною історіографією. О.Коник зазначає пізнавальні можливості дискурс-аналізу, семіотики, наративу, які стали у пригоді при аналізі текстів депутатських виступів. Звернувся автор і до Блокової схеми інтелектуальних співтовариств, як і Марксового вчення про класи, до історії повсякдення, котрі виявилися придатними для характеристики думського середовища, що виступало активним творцем нової Росії.

¹ Його стаття «Конституционная монархия в России» побачила світ на шпальтах журналу «Вопросы истории» (1994. – №8. – С.30–46), задавши тон усій дискусії.

З'ясовуючи історіографію проблеми, авторові довелося долати певні труднощі, ним самим і створені. Ідеться про виокремлення українського концептуального сегмента, питання, котре важко піддається артикуляції як через брак історіографічного доробку, так і через склад депутатського корпусу, сформованого на основі адміністративно-територіального і станового поділу суспільства, а не на етнічних чи національних ознаках. Аналіз проведено фахово, з прискіпливим прочитання кожної праці та виявленням нових тенденцій у дослідженнях думської практики, думського корпусу, зокрема щодо соціального походження депутатів. О.Коник звертає увагу на вади теперішніх кандидатських дисертацій із теми, яким притаманне некритичне сприйняття джерел, а то й відвертий плагіат. Краще сприймається авторський текст про доробок західної історіографії, якій, за визначенням О.Коника, притаманна методологічна свобода й поліваріантність трактувань. Чи не найкраще представлено польську історіографію питання, що закономірно з огляду на депутатський корпус із Царства Польського та етнічних поляків Північно- й Південно-Західних країв Російської імперії. Детально проаналізовано наявну джерельну базу, котра дозволяє досягти повноти й усебічності при висвітленні теми.

Власне дослідження автор розпочав зі з'ясування, в який спосіб формувався депутатський корпус від українських губерній та яким хотіла бачити депутатів верховна влада. Для цього довелося прискіпливо проаналізувати тексти законодавчих актів, що регламентували виборчі процедури, визначали права й обов'язки виборців, їх чисельність, уводячи строкатий майновий ценз, обумовлюючи статі і судимість, позбавлення виборчого права державних посадовців. Шкода, що автор книжки не пояснив мотивацію дій влади щодо квоти землевласників як виборців, котра була різною навіть на повітовому рівні в межах однієї губернії. Як і не зауважив ставлення депутатського корпусу до загального виборчого права – питання, яке тоді активно обговорювалося у пресі².

Ретельний аналіз соціального складу думців, який проведено за такими показниками, як походження, освіта, вік, віросповідання, національність, дозволив автору з'ясувати чисельність різних груп та дійти висновку, що в Думі було представлено кожен соціоетнічний прошарок, причому число депутатів залежало від чисельності самої групи. Порівняння депутатського корпусу від українських губерній із загальноімперськими показниками дозволило авторові зауважити як збіги, так і розходження щодо кількісної переваги, а в результаті дійти цікавого висновку. Шляхом законодавчих норм верховній владі вдалося перемістити з'ясування соціальних питань із вулиці у стіни парламенту.

Докладно розглянуто й соціальний склад депутатів, зокрема дворян-землевласників, які хоча й не відразу зрозуміли переваги політичної діяльності, однак швидко, упродовж виборів до наступних за першими двома скликаннями, впливалися до складу депутатського корпусу. Аналіз вівся крізь призму державної служби, географії маєтків (причому не лише в російській частині України) та розмірів землеволодінь, означення яких закон не вимагав, що потребувало від автора неабияких зусиль для їх виявлення, а також партійної належності, етнічного походження тощо. Добре виписано професорів-депутатів

² Див., напр.: Всеобщее избирательное право // Киевлянин. – 1906. – 16 февраля.

із поясненням їхнього прагнення до участі в держаному житті, а також учительство з його ціннісними орієнтаціями. Мала чисельність інженерів указує не лише на слабе зацікавлення їх громадськими справами, а й на відсутність масового попиту на цей фах. Однак кожен із тих, хто став депутатом, був особистістю й залишив яскравий слід своєю діяльністю (приміром, Вс.Демченко, котрий також як гласний Київської міської думи займався впорядкуванням вулиць міста). Те саме можна сказати про чималу групу присяжних повірених – представників професії, покликаної до життя судовою реформою 1864 р., та лікарів, позицію основної частини думської репрезентації котрих автор визначив як демократичну. Не менш цікавими виявилися й представники селянства, містян, робітництва.

Аби досягти якнайточнішого опису селянина-депутата, О.Конику довелося з'ясувати не лише розмір земельної ділянки кожного, а й встановити, якою вона була – надільною чи придбаною. Крім того, автора цікавили вік (39–49 років), освіта. Була й спроба (щоправда, не така успішна) розібратися з самоідентичністю селян. Попри відсутність в офіційних даних станового поділу робітників як окремого соціального прошарку, ті заявили про своє право бути представленими в Думі через виступи 1905–1907 рр. До з'ясування їхнього соціального портрету автор підійшов так само ретельно, як і до депутатів інших верств – благо їх чисельність не була значною, та ще й зменшувалася в наступних скликаннях. До вже звичної схеми-характеристики автор додав чинники, що впливали на їх популярність у робітничому середовищі. Завершується соціальний опис депутатів визначенням, настільки соціальне походження впливало на політичний вибір. Автор дійшов висновку, що погляди кадетів поділяли власники «як матеріального, так і інтелектуального капіталів». До трудовиків зараховували себе найперше селяни, а робітники, як правило, належали до більшовиків. Утім, цей поділ неостаточний, адже переконання нерідко змінювалися під тиском обставин, залежно від політичної кон'юнктури та ін.

Один із розділів праці присвячено політичному вибору та діяльності депутатського корпусу, що само по собі робить його найголовнішим у монографії. Аби мати більшість, депутати об'єднувалися у фракції, хоча закон і не передбачав такого поділу. Автор простежив кожен з організованих груп – автономістів, безпартійних, поміркованих, трудовиків, кадетів, октябристів, соціал-демократів та ще кілька угруповань, називаючи їхні основні програмні засади та лідерів, друковані видання. І, що особливо цінно, О.Коник показує, як і чому змінювалася невиразна партійна чи фракційна належність депутатів протягом діяльності в усіх чотирьох скликаннях. Соціальна й етнічна строкатість депутатського корпусу, партійна та фракційна роздрібненість усе ж дозволили розподілити депутатів за двома категоріями – ліві та праві, причому чисельність останніх помітно зросла у третьому й четвертому скликаннях.

Питання щодо національного єднання українців виявилось знову дражливим, адже до російських партій записувалися чимало депутатів з українських губерній – звісно, як «росіяни» (причому навіть селяни, прізвища котрих закінчувалися на -енко). І все ж свідомим українцям удалося об'єднатися в Українську думську громаду, на яку автор, утім, звернув лише побіжну увагу.

На цій поліфонії фракцій та партій добре сприймається авторська характеристика їх керівного складу, особливо цінними стали спостереження про те, що навіть російські фракції очолювали вихідці з українських губерній, були їх груповими лідерами. У тому числі катеринославський депутат М.Родзянко, який став головою Думи третього та четвертого скликань, і якому автор дає досить позитивні характеристики.

Не до кінця зрозуміла авторська мотивація не з'ясовувати діяльність депутатів, адже до неї слід було звернутися, бодай у загальних рисах. Тим більше, що вона таки непогано простежується, коли О.Коник характеризує склад депутатів різних комісій, створюваних для вирішення цілком конкретних питань (аграрної, фінансової, бюджетної, бібліотечної, місцевого самоврядування та ін.). Робота в кожній із них вимагала від депутатів фахових знань, організаторських здібностей, уміння аналізувати державні справи й т. ін., на чому автор неодноразово наголошує. Утім, дослідник лише називає підготовлені, але не схвалені депутатами законопроекти, і не завжди пояснює причин їх відхилення, хоча вони для науковця так само цінні³. Їх було все ж чимало, зважаючи на досить широку палітру комісій, члени котрих прагнули модернізувати життя в імперії, надаючи підданним ширші громадянські права, позбавляючи недоторканності депутатів тощо.

Варто спеціально звернути увагу на досить вдалу спробу з'ясувати депутатську активність – питання, яке досліджують різними способами, і котре автор докладно виклав шляхом простих підрахунків кількості виступів, друкованих знаків в їх текстах, опублікованих у стенографічних звітах. Запропоновано також власну методику підрахунку, а саме репрезентативність добре продуманої вибірки депутатів (причому, автор зауважує, що вона небездоганна). І все ж таки цей метод виявився вдалим, особливо у створенні портрета типового селянина-депутата А.Грабовецького з його оригінальними уявленнями про національний гніт «без землі», або робітника-депутата Г.Кузнецова, уповноваженого робітництвом Катеринослава, яскравий образ котрого автор змалював, спираючись на його біографічні дані та публічні виступи, в яких той засуджував державу за низький рівень освіти робітників та позбавлення права здобувати її рідною мовою.

Для образу депутата – представника інтелектуальної праці О.Коник обрав професора І.Лучицького, біографія котрого виявилася типовою за багатьма показниками. Ця постать більш відома відстоюванням викладання українською мовою в початковій школі, однак дослідник значно розширив наші знання про цього депутата, визначивши його позицію, а то й авторство багатьох законопроектів. Так, один із них стосувався питання скасування чиншу в Білорусії, причому не тільки там, але й у Південно-Західному краї. Тут професорові стали у пригоді фахові знання з історії аграрного землеволодіння в Європі.

Таким самим чином, послуговуючись інструментарієм історичної антропології, з'ясовано типовий образ священника-депутата, чисельність котрих у Думі сягала більше 30. Один із них, а саме Д.Машкевич із Херсонської губернії,

³ Пор.: *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России в первой четверти XIX в.: замыслы, проекты, воплощение. – Москва, 2012.

аналізується через мову виступів із відповідним для чорносотенців набором зворотів і кліше. Для творення образу дворянського депутата взято реальну постать також херсонця І.Стенбока-Фермора. Авторіві довелося докласти набагато більше зусиль, аби з'ясувати, як виникло неросійське прізвище, простежити родинні зв'язки цього роду, що сприяло майже автоматичному обійманню престижних посад, як і схильності до екстравагантності, що проявилось у пристрасті до повітроплавання.

Один із підрозділів монографії присвячено «українському питанню». Дослідник намагається з'ясувати, чому українцям забракло послідовності й наполегливості у відстоюванні власних національних інтересів? Аналізуючи всі чинники, які вплинули на це, О.Коник доходить висновку, що сама інтелігенція мало працювала над творенням власної нації. І це тоді, коли селяни виказували у своїх виступах досить зрілі погляди й розуміння ситуації. Дослідникові вдалося, спираючись на свідчення Є.Чикаленка, створити образ селянина-депутата, який розумівся на складних проблемах своєї Батьківщини. Серед не багатьох інших його проявів автор зупинився на найважливішому – спробі обговорити законопроект стосовно викладання рідною мовою у школах. І справді, вийшовши поза межі шкільництва це питання набуло політичного значення, на порядок перевищивши звичну мовну повсякденну комунікацію⁴.

Досить вдалим підходом до розуміння депутатами власних завдань і того, наскільки вони справлялися зі своїми обов'язками, стало з'ясування їхнього повсякдення, чому автор присвятив окремий розділ, назвавши його «Наддніпрянські депутати у Таврійському палаці...». Причому повсякдення, як спосіб висвітлення проблеми, поширюється не лише на депутатів, а й на виборців, широку аудиторію з її щоденними турботами про «хліб насущний», настроями й реакцією на події, зокрема російсько-японської війни та столичне життя. Авторіві вдалося зауважити, наскільки зросла роль преси в повсякденному житті, адже саме вона не тільки несла новини, а й формувала суспільну думку щодо політичних реалій. І найперше, звичайно, про Державну думу та кандидатів у депутати, вигідно висвітлюючи тих із них, кого підтримувала, і замовчуючи небажаних. Окремим сюжетом автор описав Таврійський палац, його історію та нову місію у структурі державної влади Російської імперії. Так само детально, а подекуди й образно, простежено, як відбувалися вибори кандидатів на всіх рівнях: сільських і волосних сходах, у повітових та губернських містах, та якими новими церемоніями освячувалося народне представництво. Про депутатську недоторканність ті могли лише мріяти, адже поліція, зокрема петербурзька, не особливо церемонилася із затриманими депутатами (доходило навіть до побиття), намагаючись ізолювати їх від спілкування з виборцями, особливо тоді, коли ті влаштовували стихійні мітинги з агітацією та закликами до розподілу землі. Виявилось, що верховна влада не була готовою до такого повороту подій, губернатори не мали інструкцій, як їм ставитися до народних обранців, а тому продовжували відстежувати та інформувати міністерство внутрішніх справ про настрої людей, спілкування їх із депутатами незалежно

⁴ Вульпиус Р. Украинские язык и школьное обучение в позднейимперский период // *Ab imperio*. – 2005. – №2. – С.325.

від партійної чи фракційної належності, порушувалися карні справи, котрі тяглися роками і які можна було використовувати для тиску й дискредитації при наступних виборах. Соціальне середовище, що довго формувалося в атмосфері самодержавної, позбавленої будь-якої критики влади, також неоднозначно сприймало депутатський корпус і, як визначив автор, найбільше угодовство («рептильство») демонстрували священики Російської православної церкви. Тож виконувати депутатські повноваження подеколи було не стільки почесно, як небезпечно. Однак, хай і поступово, але депутати усвідомлювали свою значущість, самі виробляли форми діалогу з населенням, державними структурами. Та й громадськість виявляла підвищений інтерес до депутата, змушуючи того працювати на потреби виборця.

Дослідження О.Коника стане у пригоді й любителям порівнювати побутові умови початку ХХ ст. та сьогодення (за всієї неоднозначності таких спроб), адже автор описує житло, одяг, форми спілкування з виборцями, де нерідко скандали посідали головне місце. Неабиякий інтерес становить навіть аналіз імен, котрі при допитливому погляді дають цікаве бачення депутатського корпусу.

Отже, запропоноване дослідження на кілька порядків розширює наші знання про склад Державної думи Російської імперії та дозволяє стверджувати про суттєвий внесок депутатів з України у формування цього нового, із законодавчими повноваженнями, вищого органу влади. Після прочитання тексту складається чітке уявлення про депутатів як різних людей, котрі все ж переймалися інтересами держави, власного краю і своїх виборців. Досягнуто це завдяки виваженим судженням, обширним знанням, яскравим прикладам, виявленим в архівних справах, переконливим висновкам. Не можна обійти увагою і таблиці, які автор пропонує увазі читачів. Вони ілюструють практично всі соціальні категорії населення, що брало участь у виборах, склад депутатів усіх чотирьох скликань поіменно. Про високий науковий рівень книжки свідчать і докладні покажчики, які полегшують роботу з текстом (можна лише пошкодувати, що немає словника скорочень та географічного покажчика, котрі не завадили б у цьому виданні). Не можна не зауважити певних неточностей перекладу (наприклад, «самоуправління» замість «самоврядування»). Прагнучи писати добірною українською мовою, що науковцеві справді вдається, і пропонуючи варіанти назв деяких посад, автор не завжди вживає їх коректно. Ідеться перш за все про маршалка, яким він називає предводителів дворянства. Насправді це слово – запозичення з польської мови й несе воно дещо інше навантаження, адже маршалки мали куди більше самоврядних повноважень, аніж предводителі дворянства. Трапляються й фактичні помилки (скажімо, неправильне визначення посади М.Клейгельса, який був не губернатором, а генерал-губернатором). Утім, їх небагато. Загалом слід ще раз наголосити, що вітчизняна історіографія поповнилася солідним науковим дослідженням, яке займе гідне місце серед праць відповідної проблематики.

В.С.Шандра (Київ)